

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990

Steen, A.P.W. van

Citation

Steen, A. P. W. van. (2023, November 22). *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

10 De vrouwenbeweging in het dal tussen de golven: 1945-1969

In dit hoofdstuk staat de naoorlogse dal-periode centraal, een periode die loopt tot de oprichting van een nieuwe emancipatoire organisatie in 1968, de actiegroep Man Vrouw Maatschappij. Dit was het begin van de 'nieuwe' vrouwenbeweging die de vrouwenbeweging uit het dal trok en daarmee het einde van de hier behandelde periode markeert. De vraag hierbij is weer naar continuïteit en verandering.

Op politiek gebied was een verandering dat er nieuwe partijen werden gevormd, zoals de PvdA, waarin VDB en de SDAP samengingen.⁸⁶⁴ De PvdA wilde vormgeven aan het in de oorlog geboren ideaal om de verzuiling te doorbreken, maar daar kwam vooralsnog weinig van terecht. Doordat de PvdA een sociaaldemocratisch, rood, signatuur had en het liberale karakter verdween, werd de ideologische kloof groter met de Vrijheidsbond. De Vrijheidsbond ging via de Partij van de Vrijheid over in de liberale VVD. Zowel de PvdA als de VVD hadden een vrouwengroep. De PvdA ging samen met de Katholieke Volkspartij (KVP) regeren. Deze 'rooms-rode' coalitie was een uiting van samenwerkingszin die de periode van Wederopbouw kenmerkte met het adagio: 'samen de schouders eronder'. In Leiden sprak dit uit de samenwerking van de PvdA met confessionele partijen in het College van B en W. De nadruk op nationale eenheid en samenwerking van alle gezindten sprak ook uit de tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948' die werd gehouden ter ere van koningin Wilhelmina die na vijftig jaar op de troon troonsafstand deed ten gunste van haar dochter Juliana.

Als reactie op de door de oorlog ontwrichte gezinnen gold het motto: 'gezinsherstel brengt volksherstel.' Het gezin met centraal daarin de huisvrouw moest weer de hoeksteen van de samenleving worden.⁸⁶⁵ Deze terug-naar-de-aanrecht-trend was niet zo nieuw, omdat dit ook voor de oorlog al speelde in de crisisjaren. Hierin kwam verandering omdat vrouwen hard nodig waren op de arbeidsmarkt. Andere ontwikkelingen waren de opbouw van de verzorgingsstaat, waarbij de overheid een deel van het maatschappelijk werk van vrouwen overnam. Daarmee was voor de oorlog al begonnen in de vorm van sociale wetgeving en door verstrekking van subsidies. Belangrijk in dit kader was de Algemene Bijstandswet die voor iedereen een bestaansminimum garandeerde en daarmee 'het sluitstuk' van de sociale zekerheid vormde. De eerste vrouwelijke minister, Marga Klompé van de KVP, had hieraan een belangrijke bijdrage geleverd.⁸⁶⁶ De wet had een groot emancipatoir effect, omdat het voor vrouwen die wilden scheiden een financieel vangnet bood.

10.1 De vrouwenbeweging herleeft

Op 16 april 1946 schreef Van Itallie-van Embden vanuit Amerongen aan haar vriendin Mien van Wulfften Palthe-Broese van Groenou over wat zij in de oorlog had meegemaakt en dat zij blij was dat haar twee ondergedoken kinderen het hadden overleefd. Ze was veel samen geweest met Mathilde Cohen Tervaert-Israëls die ze 'heel vive en vol belangstelling voor geestelijk leven' noemde, maar die de reis naar Zwitserland niet had kunnen volbrengen. Aan het slot van haar brief toonde Van Itallie-van Embden zich nog steeds begaan met de vrouwenbeweging:

Hoe zou het de vrouw verder in het politieke leven gaan? De Nationale Vrouwenraad is gelukkig weer herrezen.⁸⁶⁷

⁸⁶⁴ De derde partij was de antimilitaristische Christelijk-Democratische Unie (CDU).

⁸⁶⁵ Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 198.

⁸⁶⁶ Gerard Mostert, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie* (Amsterdam 2011) 311. Klompé is een van de elf vrouwen die worden gezien als vertegenwoordigers van het 'mantelpakkenfeminisme' in de periode 1935 tot 1965. Bij deze elf 'sleutelfiguren' zijn leden van Vrouwenbelangen en de koninginnen Wilhelmina en Juliana: Marcelle Buma, 'Het mantelpakkenfeminisme', *Historica* 44:3 (2021) 46-51. Of zij allen het feminisme representeerden, is voor mij een punt van discussie.

⁸⁶⁷ De brief: Atria, archief papers Frederika Wilhelmina (Mien) van Wulfften Palthe-Broese van Groenou, nr.202, inv.nr.8. Van Wulfften had net als Van Itallie voor vrouwenkiesrecht en vrede gestreden: Inge de Wilde, Broese

Niet alleen de Nationale Vrouwenraad (NVR) herrees, het gold ook voor de meeste vrouwenorganisaties zoals de vereniging Vrouwenbelangen al had de oorlog zijn tol geëist, vooral onder joodse vrouwen. Organisaties die niet terugkeerden waren de vrouwenvredesorganisaties ANVV en IVVV die vlak voor de oorlog nog waren gefuseerd. Wel werd de buitenlandse IVVV of WILPF heropgericht. De Verenigde Naties (VN) was als internationaal overlegorgaan in de plaats gekomen van de Volkenbond, met een uitgebreider takenpakket namelijk niet alleen het voorkomen van oorlog, maar ook:

opnieuw ons vertrouwen te bevestigen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de menselijke persoon, in gelijke rechten voor mannen en vrouwen, alsmede voor grote en kleine naties (...).⁸⁶⁸

Nederland had een 'vrouwenvertegenwoordiger' in de VN die door de NVR werd voorgedragen.⁸⁶⁹ Naast de NVR als koepelorganisatie kwam een nieuwe tweede, het Nederlandse Vrouwen Comité (NVC), dat breder wilde zijn door ook katholieke en socialistische vrouwen te verenigen, groepen die buiten de NVR waren gebleven. Het NVC gaf daarmee vorm aan de 'doorbraakgedachte', het doorbreken van de verzuiling, zij het dat het verzuilde vrouwenverenigingsleven gewoon terugkeerde. De eensgezindheid betrof vooral het devies: 'er moet een vrouw in', als er een nieuwe commissie of nieuw orgaan was gevormd, zoals de Sociaal Economische Raad, maar dit idee begon in de jaren vijftig te verwateren.

De eensgezindheid was ook betrekkelijk wat betreft de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB). De NVB was opgericht door overlevenden van het vrouwenkamp Ravensbrück, onder wie communistische vrouwen, die in het verzet hadden gezeten. De NVB wilde 'een brede progressieve beweging vóór vrouwen en tegen de oorlog' zijn en had een eigen orgaan: *Vrouwen voor vrede en opbouw*. Met het uitbreken van de Koude Oorlog verlieten de niet-communistische vrouwen de NVB en werd deze een mantelorganisatie van de CPN. In 1951 werd het ambtenaren verboden lid te zijn van de communistische organisaties.⁸⁷⁰ De NVB kwam daarmee in hetzelfde isolement als de partij en werd geweerd uit de NVR. Ook Vrouwenbelangen ging mee in het wantrouwen en het werd communistes verboden te spreken op bijeenkomsten.⁸⁷¹ Deze houding veranderde in de jaren zeventig, toen de 'nieuwe' vrouwenbeweging was aangetreden.

van Groenou, Frederika Wilhelmina, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/BroeseGroenouMien> [15/11/2016]. Cohen Tervaert-Israëls overleed in februari 1945 in Zwitserland. Zij was met haar dochter Aleid dezelfde weg gegaan als Van Itallie: via Barneveld en Westerbork naar Theresienstadt. Aleid kwam naar Nederland terug. Ook Betsy Bakker-Nort uit Groningen bleek joods te zijn en was van Barneveld naar Theresienstadt gedeporteerd. Zij overleed in 1946: Marianne Braun, 'Nort, Bertha (1874-1946)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/bwn5/bwn3/bwn5/nort> [12-11-2013]. Een andere prominente joodse vrouw in de - internationale - vrouwenbeweging die werd vermoord, was de Amsterdamse Rosa Manus. Zij werd ervan verdacht communist te zijn: Myriam Everard, Manus, Rosa, in: *Digitaal Vrouwenlexicon*. URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Manus> [12/11/2022]. zie ook: Everard en De Haan. *Rosa Manus (1881-1942)*.

⁸⁶⁸ Tweede bepaling uit het *Handvest* van de Verenigde Naties, website: <https://unric.org/nl/verenigde-naties/vn-handvest/>.

⁸⁶⁹ De eerste was Klompé, later waren dit o.a. de Vrouwenbelangen-bestuursleden Verwey-Jonker en De Waal.

⁸⁷⁰ Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976* (Meppel/Amsterdam 1990) 11, 66 en Jolande Withuis, 'Moeders, dochters of vrouwelijkheid. Relatieproblemen in feministisch onderzoek naar vrouwenorganisaties (n.a.v. de NVB)', in: Aerts e.a., *Heden verleden vrouwen 1*, 125-148, 127.

⁸⁷¹ NRC 5-2-1994: Jolande Withuis, 'Feest voor het feminisme'. Dit is een recensie van het boek van Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, waarin Withuis het verbod als aanvulling op het boek geeft.

De initiatiefnemers van de tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948' wilden een afspiegeling zijn van de Nederlandse vrouwensamenleving, maar de joodse vrouwen werden vergeten. Zij waren ook niet vertegenwoordigd in de NVR en het NVC die voor de organisatie van de tentoonstelling waren benaderd. Hierop schreef Ida van Raalte-Simons, kunstschilder en zionist, een kritisch artikel voor de gelegenheidspublicatie *Dagblad voor de Vrouw*. Zij wees erop dat er in de voorgaande vijftig jaar wel degelijk een verenigingsleven van joodse vrouwen had bestaan, maar dat de oorlog daar een einde aan had gemaakt.⁸⁷²

De tentoonstelling was een huldeblijk aan koningin Wilhelmina en vond net als die bij haar kroning in 1898 plaats in Den Haag. Het evenement in 1948 was geopend van 18 augustus tot 30 september en trok 207.000 bezoekers. Dit keer lag de organisatie niet in handen van een vereniging, maar van een stichting, met als voorzitter het Haagse VVD-raadslid Elisabeth van den Bosch-de Jongh.⁸⁷³ Deze mobiliseerde de echtgenotes van burgemeesters in het land om plaatselijke comités te vormen. In Leiden viel die eer te beurt aan Josina van Kinschot-Dorhout Mees. Zij belegde een bijeenkomst waarop zij bijval kreeg van het PvdA-raadslid Toos Braggaar-de Does, die echter geen zitting nam in het plaatselijke comité. Annie Groen-Nieuwenhuizen Segaar werd voorzitter en Johanna Manders-Vermeulen penningmeester.⁸⁷⁴ Deze vrouwen waren voor de oorlog de voorzitters geweest van respectievelijk de Leidse NVvH en de RK Vrouwenbond, later het RK Vrouwengilde. Zij continueerden dus hun vooroorlogse werk. Een taak van de plaatselijke comités was om geld in te zamelen bijvoorbeeld door couponboekjes met zegeltjes te verkopen. In Leiden werd daarvoor een huis-aan-huiscollecte georganiseerd.

De tentoonstelling stond in het teken van vaderlandsliefde en legde de nadruk op de vrouw in haar rol als moeder.⁸⁷⁵ Koningin Wilhelmina werd voorgesteld als de moeder van de maatschappij. Andere onderwerpen waren oorlog en verzet, sport, mode, onderwijs, kunst, beroepen en 'De Vrouw in Staat en Politiek'. Dit laatste onderwerp kwam voor rekening van Vrouwenbelangen, die na afloop de borden van dit deel van de tentoonstelling voor propagandadoeleinden meenam op reis door het land. De thematiek gaf geen aanleiding tot discussie. Het enige bezwaar kwam van de christelijke vrouwen zoals verenigd in de NCVB die de openstelling van de tentoonstelling op zondag niet wensten en dreigden zich uit de organisatie terug te trekken. Het bestuur besloot daarop tot sluiting op zondag om de - nationale - eenheid te bewaren.⁸⁷⁶

10.2 Vrouwenbelangen continueert het tweesporenbeleid

Na de oorlog zette Vrouwenbelangen haar tweesporenbeleid voort, dus als pressiegroep en via de politieke weg. De heropricting van Vrouwenbelangen was aangepakt door twee hoger opgeleide vrouwen, mr. Nancy Zeelenberg en Miems Everts-Goddard uit Rotterdam, die respectievelijk voorzitter

⁸⁷² Renée Simons, Simons, Ida Estella Mathilda, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/SimonsIda> [14/12/2017]. Zij was getrouwd met Ernst van Raalte, die het 'levensbericht' van Wijnaendts Francken-Dyserinck schreef.

⁸⁷³ Bij de tentoonstelling in 1913 waren dit er bijna 100.000 meer, maar deze was wel langer open. In het bestuur zaten verder een vertegenwoordiger van de Nederlandse Huishoudraad, van de NVvH en een vrouw die de pers en propaganda voor haar rekening nam: *Algemeen Handelsblad* 10-5-1947, *Het Parool* 17-8-1948.

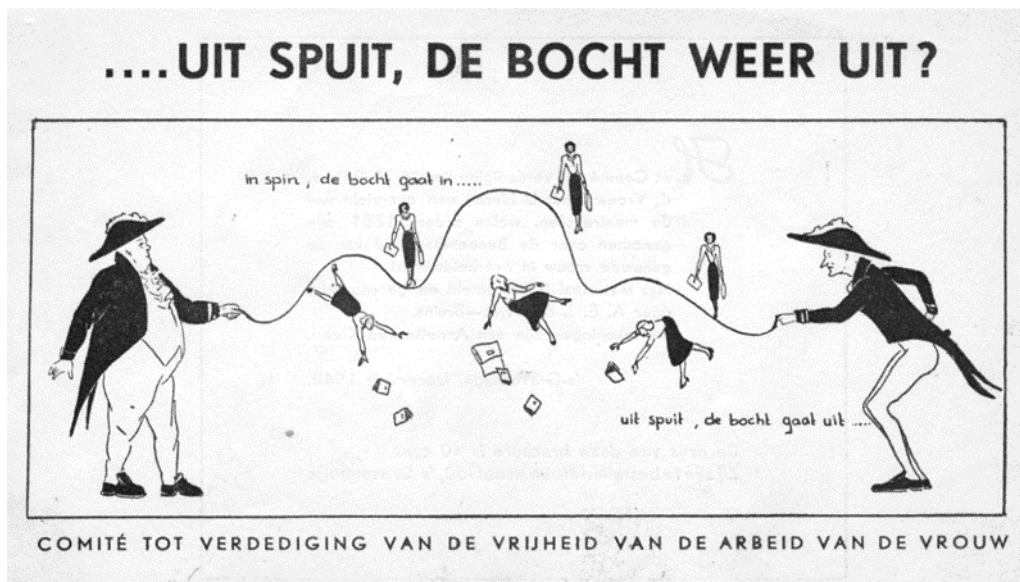
⁸⁷⁴ *Leidsch Dagblad* 26 en 30-1-1948. Groen-Nieuwenhuizen Segaar, de dochter van de conservenfabrikant die was getrouwd met een boekdrukker, trad ook op als zangeres. De RK Vrouwenbond werd opgesplitst in het RK Vrouwengilde, de RK Arbeidersvrouwen (KAV) en de RK Plattelandsvrouwen.

⁸⁷⁵ Karlijn Olijslager, 'Motherhood, Domestic Display, and Democracy in the Exhibition 'The Dutch Woman 1898-1948', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 35. *Gender and Activism. Women's voices in Political Debate* (2015) 133-150. Over de tentoonstelling verscheen een bundel artikelen: M.G. Schenk ed., *Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1948) en onder auspiciën van het IAV: W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*, zoals de titel in 1948 luidde.

⁸⁷⁶ *Leidsch Dagblad* 10-3-1948.

en vicevoorzitter werden. Mannen mochten nog steeds in het hoofdbestuur.⁸⁷⁷ De naam van het blad werd veranderd van *Vrouw en Gemeenschap* in *Vrouwenbelangen*. Internationaal ging de samenwerking door in de *International Alliance of Women*. De resoluties van de VN die over vrouwen gingen, werden besproken en Vrouwenbelangen pakte als continuïteit de vooroorlogse actiepunten op, de huwelijkswetgeving en de arbeidspositie van vrouwen. Daarvoor werden twee vooroorlogse comités heropgericht, het Comité tot Verbetering van de Huwelijkswetgeving en het Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw. Dit was nadat de VN in een resolutie had aanbevolen om vrouwen, gehuwd of ongehuwd, gelijkelijk met mannen benoembaar te maken in alle takken van overheidsdienst.⁸⁷⁸

In 1949 ging het Nationale Bureau van Vrouwenarbeid door fusie op in Vrouwenbelangen waardoor de officiële naam een stukje langer werd: Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap. De dalende trend in het ledental werd hiermee niet gekeerd, mede omdat de twee verenigingen veel dubbelden telden. Desondanks vond Vrouwenbelangen opheffen geen optie, omdat zij de enige vereniging was 'die een feministisch geluid' kon laten horen in het NVC en de NVR, waarin veel niet-feministische organisaties zaten.⁸⁷⁹

Brochure, Den Haag 1948 (collectie auteur). Tekening: Annette van Kleeff: vrouwen als 'arbeidsreserveleger', erin en eruit zoals het de politiek - en de arbeidsmarkt - uitkomt.

In 1954 vierde Vrouwenbelangen het zestigjarig jubileum, waarbij voorzitter dr. Hilda Verwey-Jonker het erelidmaatschap verleende aan 'vijf bejaarde dames' die veel voor de vrouwenbeweging hadden betekend, onder wie Wijnaendts Francken-Dyserinck en Van Itallie-van Embden.⁸⁸⁰ De laatste kon er niet meer bij zijn. Zij was bijna blind en sleet na het overlijden van haar man in 1952 haar dagen in Zwitserland. Wijnaendts Francken was wel aanwezig en hield een toespraak over de geschiedenis van

⁸⁷⁷ *Vrouwenbelangen* 11:1 (1946). Mannen mochten niet de functies van (vice)voorzitter, secretaris of penningmeester bekleden. Het aantal bestuursleden was negen of elf.

⁸⁷⁸ De Vries-Bruins,*uit spuit, de bocht weer uit?* 40 en Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955* (Nijmegen 1978) 123-124. In het eerste comité zat professor Meijers uit Leiden. Hij bedankte toen hij van regeringswege de taak kreeg het Burgerlijk Wetboek te herzien, waarvan Vrouwenbelangen hoopte te profiteren: Atria, archief CAHH, nr.93, inv.nr.92 en 93.

⁸⁷⁹ Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 128, 129.

⁸⁸⁰ *Nieuwe Leidsche Courant* en *Leidsch Dagblad* 8-2-1954 (verslag Smits-Witvliet). De andere drie waren: H.C. Duisman-Blok Wybrandi, E.H. Piepers en A. de Vries-Bruins. Op haar 80e werd Van Itallie benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau. Zij overleed in 1959 in Zwitserland op 88-jarige leeftijd, drie jaar na Wijnaendts Francken-Dyserinck, die 80 jaar werd.

Vrouwenbelangen en bood koningin Juliana, die de viering luister kwam bijzetten, een 'vrije vrouw' aan, een pop met kledij van rond 1900.⁸⁸¹

W. van Itallie-van Embden
Amerongen.

Amerongen, 8 Februari 1949.

Zeer geachte secretaresse,

Ik ontving uw verzoek om weder als lid toe te treden als lid der Ver. v. Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap. Als oud-hoofdbestuurslid van die vereniging en van haar voorgangster voel ik natuurlijk nog altijd veel voor het doel dat zij nastreeft.

Het is soms ontstellend om te zien, hoe de oude vraagstukken, die men opgelost meende, altijd weer te voorschijn komen en altijd weer opnieuw moeten opgelost worden. Gelukkig dat jonge krachten altijd weer de moed vinden om hun schouders onder het werk te zetten.

Met vriendelijken groet,

Hoogachtend,
W. van Itallie van Embden
oud lid v. d. Tweede Kamer
der H. Kamer

Van Itallie-van Embden, 'oud lid v.d. Tweede Kamer', meldt zich in 1949 weer aan als lid van Vrouwenbelangen (Atria, archief Vrouwenbelangen, inv.nr.16).

Verwey-Jonker had geholpen de PvdA op te richten.⁸⁸² Het was ook de partij van Vrouwenbelangenlid Corry Tendeloo die voor de PvdA in de Tweede Kamer was gekozen. Voor de oorlog was zij lid van de VDB geweest. Haar naam is verbonden aan meerdere politieke successen, waaronder de beëindiging van het ontslag bij huwelijk van ambtenaressen en een einde aan de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. De man bleef tot 1970 nog wel hoofd van het gezin en hij had het laatste woord. De successen waren mede te danken aan de voormalige voorzitter van Vrouwenbelangen, Zeelenberg, die voor de PvdA in de Tweede Kamer zat. Bij het ongedaan maken van het ontslag kregen zij de steun van alle andere vrouwelijke Kamerleden, ook van de KVP en CHU. De maatschappij had grote behoefte aan arbeidskrachten dus de tijd was rijp. Ook gelijk loon voor gelijke arbeid stond hoog op de agenda. In 1955 werd een motie aangenomen, waarin er bij de regering op werd aangedrongen:

ten spoedigste toe te treden tot het Verdrag betreffende gelijke beloning van mannen en vrouwen voor arbeid van gelijke waarde, aangenomen door de Internationale Arbeidsconferentie in 1951 tijdens haar 34e zitting, (...).⁸⁸³

De politieke successen straalden niet af op Vrouwenbelangen die geen leden won en ook het aantal vrouwen in de Tweede Kamer bleef gering. Daarom organiseerde Vrouwenbelangen cursussen 'politieke scholing en vorming' en had zij al voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 de vertrouwde campagne 'Vrouwen stemt op vrouwen' van stal gehaald. Deze campagne bleef de volgende verkiezingsjaren gevoerd worden, zonder veel effect.⁸⁸⁴ Toen het aantal zetels in de Tweede

⁸⁸¹ *Vrouwenbelangen* 19:2 (1954). Volgens o.a. het *Algemeen Handelsblad* 8-2-1954 was de pop gekleed als suffragette, maar dat is niet waarschijnlijk aangezien Wijnaendts Francken deze Engelse kiesrechtstrijdsters had verguisd. Voor dit jubileum schreef zij de brochure: *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, nadat publicatie in *Vrouwenbelangen* was stopgezet vanwege 'partijdigheid'.

⁸⁸² Haar sociaaldemocratische inslag bleek al tijdens haar rechtenstudie in Leiden, toen zij de Sociaal-Democratische Studentenclub (SDSC), een discussieclub, verkoos boven de corporale VVSL. Zij was de dochter van genoemde Jonker-Westerveld. Meer over Verwey-Jonker: Margit van der Steen, *Drift & Koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011).

⁸⁸³ *Vrouwenbelangen* 20:4 (1955).

⁸⁸⁴ Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 132-136.

Kamer in 1956 van honderd naar honderdvijftig ging, kwam het aantal vrouwen op dertien en bleef daarna rond dit aantal schommelen.⁸⁸⁵

Wat ook niet hielp, was dat het idee begon te leven dat de vrouwenemancipatie was voltooid, een idee dat werd onderschreven door Vrouwenbelangen-voorzitter Anna de Waal. Zij voegde hieraan wel toe dat dit weliswaar juridisch zo was, maar betwijfelde of het ook cultureel gold. De Waal was de eerste katholieke vrouw in het Vrouwenbelangen-hoofdbestuur en was de eerste vrouwelijke staatssecretaris, met als specialisatie onderwijs. In die hoedanigheid bereidde zij de Mammoetwet voor, die in 1968 werd ingevoerd.⁸⁸⁶ In haar afscheidsrede in 1966 erkende De Waal dat Vrouwenbelangen door het geringe ledental een elitaire aangelegenheid was:

Het zijn echter de vrouwen met de denkkwaliteiten en het kritisch vermogen. Ze willen hun 'waakzaamheid t.a.v. de gang van zaken in 's lands vergaderzaal en in de grote adviescolleges volgen' en er zo nodig op reageren met een eigen geluid. Het maandblad *Vrouwenbelangen*, op wetenschappelijk niveau, is er de neerslag van.⁸⁸⁷

De bestuursleden van Vrouwenbelangen waren dus nog steeds vrouwen met een hogere opleiding, uit de bovenlaag van de samenleving en meestal getrouwd, met dit verschil dat nu ook een katholieke – ongetrouwde - vrouw in het bestuur had gezeten. Deze ontwikkeling deed zich ook in Leiden voor.

10.3 Vrouwenbelangen Leiden/Oegstgeest

Op 13 februari 1946 had de Leidse afdeling van Vrouwenbelangen de eerste naoorlogse ledenvergadering. Smits-Witvliet, die voor de oorlog al de drijvende kracht was, trad op als voorzitter en als secretaris en meldde in *Vrouwenbelangen* dat het aantal leden 'veel te gering was'. Toch deed zij haar best om Vrouwenbelangen in Leiden te laten voortbestaan.⁸⁸⁸ Penningmeester was Blom-Düren die al lange tijd bij de vereniging was betrokken, net als voorzitter Alings-van Mels, die echter in 1948 overleed. Zij had gedurende 35 jaar de belangen van de vereniging gediend, zo schreven Smits-Witvliet en Blom-Düren in de overlijdensadvertentie.⁸⁸⁹

Blom-Düren, die al ver in de zeventig was, werd als penningmeester opgevolgd door de ruim twintig jaar jongere **Sara Antoinetta Theodora (Annet) Goudswaard-Knipscheer (1894-1979)**. Ook zij was al voor de oorlog betrokken bij Vrouwenbelangen zij het niet in Nederland, maar als waarnemend president van de afdeling Bandoeng in Nederlands-Indië. Zij was de dochter van een doopsgezinde predikant in Wormerveer en studeerde in Amsterdam voor apotheker. Zij trouwde een militair apotheker in het Indische leger en ging haar beroep in Indië uitoefenen. Daar werd zij politiek actief als voorzitter van de Vrouwenclub van de Vaderlandsche Club (VC), een politieke partij die zich voor vrouwenkiesrecht had uitgesproken. Op voordracht van de VC kwam zij in 1940 in de Volksraad, als tweede vrouw.⁸⁹⁰ Na de Japanse bezetting werd de Volksraad opgedoekt en belandde zij met haar kinderen in een interneringskamp. Na de oorlog keerde Goudswaard-Knipscheer terug naar Nederland waar zij haar politieke carrière voortzette in het hoofdbestuur van de VVD - een partij die zij mede had opgericht - en als voorzitter van de VVD-Vrouwen.⁸⁹¹ In 1949 was zij de eerste vrouw voor deze nieuwe partij in de Leidse gemeenteraad, maar zij bedankte in 1954 om gezondheidsredenen. Zij bleef daarna

⁸⁸⁵ Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 207. De PvdA had nog steeds de grootste fractie.

⁸⁸⁶ Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 145. De Waal zei de KVP vaarwel en stemde toen PSP, omdat deze pacifistische partij voor haar als christen de juiste keus was.

⁸⁸⁷ *De Tijd* 10-5-1966.

⁸⁸⁸ *Vrouwenbelangen* 3, 1-7-1946.

⁸⁸⁹ *Leidsch Dagblad* 12-1-1948. Een ander oud-bestuurslid, Van Poelgeest-Brand, was in 1940 overleden.

⁸⁹⁰ *Bataviaasch Nieuwsblad* 24-5-1938 en *De Indische Courant* 10-10-1938. Zie verder: Stam, 'Honderd jaar vrouwenkiesrecht en het koloniale Koninkrijk der Nederlanden', 71.

⁸⁹¹ Zij maakte in Nederland deel uit van het Comité-Oud van niet-socialistische democraten die een democratische partij wilden oprichten maar zich uiteindelijk met de Partij van de Vrijheid verenigden tot de VVD: o.a. *Algemeen Handelsblad* 7-10-1947. Afscheid raad: o.a. *Leidsch Dagblad* 18-3-1954.

penningmeester bij de vereniging Vrouwenbelangen, naast secretaris Smits-Witvliet. Voor de inning van de contributie was zij aangewezen op de girorekening van haar man.⁸⁹²

Tot begin jaren vijftig ondernam de vereniging Vrouwenbelangen zelf weinig, maar deed wel mee aan acties van andere organisaties. Zo nodigde Smits-Witvliet in haar woonplaats Oegstgeest Mies Boissevain-van Lennep uit Amsterdam uit, die het idee voor de 'nationale feestrok' had geïntroduceerd. Deze rok bestond uit allemaal lapjes van gebruikte kledingstukken.⁸⁹³ Grondstoffen voor kleding waren schaars, dus de huisvrouwen moesten improviseren. De rok was echter meer dan dat, aldus de rede van Boissevain:

Wij moeten trots zijn op ons land, ons volk en ons vorstenhuis, er moet samengewerkt worden en deze samenwerking moet in kleurige patronen tot uitdrukking gebracht worden.⁸⁹⁴

Bij deze gelegenheid was het feestroklied gezongen, waarvan tekst en melodie waren geschreven door Elisabeth Hannema-van Maasdijk uit Oegstgeest. Zij had het op zich genomen de rok in haar woonplaats te promoten en inlichtingen te geven.⁸⁹⁵ Het lied werd ook aangeheven bij een groot defilé op het Binnenhof van vrouwen in de nationale feestrok en in oude klederdrachten, waarvoor het comité Nationale Feestrok had samengewerkt met het bestuur van de tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948'.⁸⁹⁶

**BEZOEKT ONZE
OPENBARE
VERGADERING**

VVD

op VRIJDAG 17 JUNI a.s. 's avonds 8 uur in de
FOYER der Stadsgehoorzaal. Toegang vrij.

SPREKERS:
Mr. M. B. VOS,
lid van de gemeenteraad
A. O. FROHWEIN,
lid van de gemeenteraad
P. W. A. VAN DAM,
architect
Mevr. S. A. TH. GOUDSWAARD-KNIPSCHER
oud-lid v. d. Volksraad v. Ned. Oost-Indië

**Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
Lijst 5**

Leden van Vrouwenbelangen in de politiek voor de VVD: links Sara Goudswaard (foto uit: *Vrouwen op een bordje*; als spreker: LD 11-6-1949) en Smits-Witvliet, die in 1967 de erepenning ontving van de gemeente Oegstgeest (LD 24-4-1967).

In 1955 trad Wilhelmina Hendrika van Dam-Nederhoed aan als voorzitter van Vrouwenbelangen en combineerde dit met het vicevoorzitterschap van de Leidse afdeling van de VVAO. Een jaar eerder was in het blad *Vrouwenbelangen* opgemerkt dat de afdeling alleen nog in naam bestond, maar door samenwerking met de VVAO kwam hier een aantal leden bij.⁸⁹⁷ Van Dam gaf al vanaf 1922 Engelse les op zowel de HBS voor meisjes als die voor jongens. In 1929 trouwde zij, waarna een gemeenteraadslid opmerkte dat dit toch niet wenselijk was, een gehuwde vrouw voor de klas. Daarop volgden wat vage

⁸⁹² Hij staat als zodanig vermeld in het maandblad *Vrouwenbelangen*.

⁸⁹³ Atria, archief Adrienne Minette Boissevain-van Lennep, nr.20, inv.nr.35.

⁸⁹⁴ *Leidse Courant* 3-4-1948.

⁸⁹⁵ *Leidsch Dagblad* 23-3-1948. Als Elisabeth van Maasdijk had zij meer gedichten op haar naam staan, zoals gebundeld in: *Voor hen die vielen* (Den Haag 1945). Bij de gevallen was haar zoon die in het verzet had gezeten en was verraden.

⁸⁹⁶ *Leidsch Dagblad* 30-8-1948 en 3-9-1948. Na 1948 verdween de rok uit de belangstelling tot Jolande Withuis hierover schreef: 'De doorbraak en de feestrok. Een uitnodiging tot onderzoek naar de politieke geschiedenis van sekse rond het einde van de Tweede Wereldoorlog', *De Gids* (nr.4, 1991) 255-267.

⁸⁹⁷ *Vrouwenbelangen* 19:3 (1954) en 20:2 en 20:5 (1955).

argumenten over een nog niet aangepaste verordening, dat de raad pas op de hoogte was gesteld toen zij al getrouwd was, dus geen huwende vrouw meer was en dat haar aanstelling tijdelijk was. De volgende jaren werd haar aanstelling telkens vrijwel unaniem verlengd.⁸⁹⁸

Vrouwenbelangen organiseerde samen met de VVAO twee lezingen, de eerste door Els Fraenkel-Verkade over oorlogsdokumentatie, de tweede door schrijfster Anna Blaman. Met vijf nieuwe leden erbij kwam het totaal, inclusief leden uit de omgeving, op dertig. De volgende jaren werd voor lezingen ook samengewerkt met de Leidse Soroptimistclub, zoals voor een literaire lezing door Hella Haasse.⁸⁹⁹ In 1958 organiseerden de drie organisaties een bijeenkomst waar journalist en vertaler Margriet de Sablonière kwam spreken over Afrikaanse literatuur.⁹⁰⁰

Huisarts Hovens Gréve (uit: *Vrouwen op een bordje*), hoogleraar Kakebeeke-van der Put (website Leidse hoogleraren vanaf 1575) en directrice van de meisjes-HBS Tine van Hoorn (collectie Da Vinci College Leiden).

De samenwerking met de VVAO geeft aan dat veel leden een academische opleiding hadden genoten en dat blijkt ook uit de ledenlijst met daarop 'academische' vrouwen, zoals de Leidse hoogleraar dr. Anna Steenhauer, de directrice van de meisjes-HBS, drs. Tine van Hoorn, de conrectrix, vanaf 1959 rector, van het Stedelijk Gymnasium, dr. Anne Marie Smit en huisarts Hovens Gréve. Andere leden waren hooglerarsechtgenote Meijers-Gottschalk, de gepensioneerde verpleegster Catharina Sasburg, de echtgenote van een wolhandelaar Juta-Winckel, en een vrouw uit arbeidersmilieu, Braggaar-de Does.⁹⁰¹ Zij was echter geen lid, maar begunstiger. Deze optie was in het leven geroepen voor 'mannen en vrouwen met veel belangstelling, maar niet gezegend met aardse goederen'. Zij konden blijk geven van hun sympathie door minimaal f1,50 per jaar aan de vereniging Vrouwenbelangen bij te dragen, maar ontvingen geen maandblad.⁹⁰²

Op een bijeenkomst van Vrouwenbelangen waar de Leidse rechtsgeleerde Albina Kakebeeke-van der Put uitleg kwam geven over de wijziging in de huwelijkswetgeving - waardoor getrouwde vrouwen handelingsbekwaam waren geworden - werden twee nieuwe bestuursleden geïntroduceerd.⁹⁰³ Zij zaten allebei in de Leidse gemeenteraad. Dit waren Margaretha Noordman en Alida van Nienes. Noordman, de dochter van een Leidse houthandelaar, zat voor de KVP in de raad en was lerares in het katholieke nijverheidsonderwijs. PvdA-raadslid Van Nienes was directrice van het

⁸⁹⁸ *Handelingen van de Raad* 29-9-1930.

⁸⁹⁹ *Vrouwenbelangen* 22:3 (1957).

⁹⁰⁰ *De Nederlandsche soroptimist* 12:3 (1958). De Sablonière woonde in Leiden. In 1964 sprak zij over Angola op een avond georganiseerd door de Leidse Studenten Vakbeweging: Van Steen, 'Een bres in de ivoren toren', 128. Zij vertaalde o.a. werk van de Afro-Amerikaanse schrijver Richard Wright.

⁹⁰¹ Ledenlijst 1955: Atria, archief Vrouwenbelangen, nr.117, inv.nr.84; inv.nr.347-350: ledenlijsten.

⁹⁰² *Vrouwenbelangen* 17:5 (1952).

⁹⁰³ Kakebeeke-van der Put werd later hoogleraar Burgerlijk Recht aan de RUL. Zij was in de Contactcommissie de UVV-vertegenwoordiger.

Vrijzinnig Christelijke Federatiehuis aan het Gerecht.⁹⁰⁴ Zij was daarbij secretaris van de in 1947 opgerichte Leidse afdeling van de Nederlandse Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep. In andere plaatsen bestond voor de oorlog al een afdeling van deze organisatie, die een band wilde vormen tussen de werkende vrouwen en hun belangen wilde behartigen. Voorzitter van de Leidse afdeling was tevens hoofd van de afdeling Vrouwenbemiddeling van het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB).⁹⁰⁵

Noordman en Van Nienes waren de eerste ongetrouwde vrouwen in de Leidse gemeenteraad. Als lid van Vrouwenbelangen tonen zij de gecontinueerde band van deze vereniging met de politiek, net als Goudswaard-Knipscheer en Smits-Witvliet. Smits-Witvliet woonde in Oegstgeest en zat daar vanaf 1952 in de gemeenteraad voor de VVD en vanaf 1956 korte tijd in de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Voor de oorlog was zij president geweest van de Vrouwengroep van de Vrijheidsbond en continueerde die functie voor de VVD-vrouwen.⁹⁰⁶

32

NEDERLANDSE VERENIGING VOOR
VROUWENBELANGEN, VROUWENARBEID EN GELIJK STAATSBURGERSCHAP

AFDELING

Secretariaat:
Leiden 6 Sept. 1956
Telefoon 24.857

met verzekeringsverzekering - Memo
in Sept. nr.

Informatie bij Gemeenteraad
of welk. of gemeenteraad

Maatschapp. verantwoord.

Geachte cloofalpoen Pleging.

Op de laatste jaarvergadering heeft
elkenovw st. Goudswaard-Knipscheer dit kwestie
aangeroerd, dat de gehuude ambtenares in
Leiden, niet een bedrag als tegemoetkoming
voor ziekenhuisverzekering etc. wordt uitgereikt.
Op 1 Sept f.t. werd dit bedrag weer
uitgereikt aan de ambtenares, maar niet
aan de gehuude ambtenares.

Het lijd mij gewond, dat het hoofdbestuur
een schrijven richt aan B. e. W. van Leiden en
haar bevreemding uit spreekt, dat nu de
gemeenteraad vorig jaar de beperkende bepalingen
inzake de gehuude ambtenares heeft opgeheven,
zij thans weer een onderscheid maakt tussen de
gehuude en ongehuude ambtenares; en tevens,
dat zij hoopt, dat B. e. W. alsnog dit onrecht
zal herstellen.

Met beleefde groeten.

W. van Dam-Nederhoed
President van Vrouwenbelangen
afd. Leiden.

Voorzitter Van Dam-Nederhoed schrijft aan het hoofdbestuur over de ongelijke behandeling van getrouwde en ongetrouwde ambtenares in Leiden wat betreft de 'ziekenhuisverzekering etc.' (Atria, archief Vrouwenbelangen, inv.nr.84).

In 1958 introduceerde Smits-Witvliet op een Vrouwenbelangen-bijeenkomst hoofdbestuurlid De Waal die kwam spreken over de 'problematiek' rond vrije tijd en vrijetijdsbesteding, waarover Vrouwenbelangen een rapport had uitgebracht.⁹⁰⁷ Smits-Witvliet besprak het actuele thema daarna op een bijeenkomst van de Commissie voor huishoudelijke en gezinsvoorlichting in Oegstgeest en stelde dat de toegenomen vrije tijd voor (huis)vrouwen, mede dankzij nieuwe huishoudelijke apparaten, toch zeker niet alleen moest worden doorgebracht voor de – nieuwe – aandachtstrekker

⁹⁰⁴ Ofwel het Huis Over 't Hoff, Gerecht 10. Hier had eerder de school van de gezusters Hoitsema gezeten en later kwam VVD-politica Kappeyne van de Coppello hier wonen.

⁹⁰⁵ *Leidsch Dagblad* 19-3-1947.

⁹⁰⁶ Vlak na de oorlog zat zij met o.a. PvdA-raadslid Jo de Cler-de Bruin in een stichting die toezicht hield op politieke delinquenten: *Leidsch Dagblad* 7-3-1946.

⁹⁰⁷ *Nieuwe Leidsche Courant* 21-10-1958.

de televisie, al konden bepaalde programma's leerzaam zijn. Er kon beter gekozen worden voor bijvoorbeeld maatschappelijk werk.⁹⁰⁸

De laatste lezing die de krant haalde, werd in 1961 gegeven door mr. Maria Zeelenberg, hoofdinspectrice bij de Leidse kinder- en zedenpolitie. Smits-Witvliet introduceerde haar met de woorden: 'Ook al behoeven wij heden ten dage niet meer te strijden voor bepaalde rechten, er blijven toch nog talloze problemen, die onze aandacht vragen,' zoals kinderbescherming.⁹⁰⁹ Hierna verdween Vrouwenbelangen uit de publiciteit al bleef de afdeling bestaan. Niemand wilde iets doen en niemand wilde het secretariaat van haar overnemen, zo schreef Smits-Witvliet aan het hoofdbestuur.⁹¹⁰

Smits-Witvliet bleef actief. Zij zat tot in 1966 in de Oegstgeester gemeenteraad en daarna nog jaren in het bestuur van de VVD-vrouwen en vervulde meer bestuurlijke functies. In 1967 ontving zij - op haar zeventigste verjaardag - voor al haar maatschappelijk werk de Oegstgeester Erepensing.⁹¹¹ Oud-voorzitter van Vrouwenbelangen, Van Dam-Nederhoed, van wie de politieke voorkeur ook uitging naar de VVD, werd in 1965, drie jaar na haar pensioen, voorzitter van de Leidse NVvH-afdeling. Bij de viering van het vijftigjarige bestaan in 1967 kon zij melden dat het aantal NVvH-leden op 687 stond. In zes jaar tijd waren er 250 leden bijgekomen.⁹¹² De dertig tot veertig leden van Vrouwenbelangen staken daar wat magertjes bij af.

Het 'onzichtbaar' worden van Vrouwenbelangen in Leiden en Oegstgeest weerspiegelde de landelijke trend. Het ledental bleef dalen. Volgens voorzitter De Waal was de concurrentie van verenigingen zonder ideëel doel die zich richtten op ontspanning en zelfexpressie hier mede debet aan.⁹¹³ Die concurrentie bestond zeker in Leiden, waar vrouwen konden kiezen uit vele vrouwenverenigingen, waarvan de NVvH er slechts een was.

10.4 Vrouwen in de Leidse politiek van 1945 tot 1966

In de periode 1919 tot 1940 hadden in totaal zeven getrouwde vrouwen het Leidse pluche bekleed, hooguit drie tegelijk, soms geen een. Na de oorlog zag dit plaatje er iets beter uit (zie tabel 10.1). In deze periode kwamen de eerste ongetrouwde vrouwen in de raad, Noordman en Van Nienes, die allebei bestuurslid waren van Vrouwenbelangen. Hier zullen niet alle vrouwelijke raadsleden worden besproken, maar diegenen die iets zeggen over (dis)continuïteit in de politiek en de relatie tot de vrouwenbeweging.

Tot de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen in 1946 had een noodraad de honneurs waargenomen, waarin twee vrouwen zaten. Na de verkiezingen waren dit er vier, twee voor de PvdA, die voor de oorlog voor de SDAP in de raad hadden gezeten, dus hier was sprake van continuïteit. Nieuw waren de twee vrouwen voor de CPN. De grote rol van communisten - ook van vrouwen - in het verzet leverde de CPN, tot het uitbreken van de Koude Oorlog, een zekere populariteit op, die zich in Leiden vertaalde naar vijf zetels voor de CPN. Voor de oorlog was dit er een geweest.

Een van die vijf CPN-zetels werd met een korte onderbreking tot in 1974 bezet door **Jacoba Maria (Co) van der Blom-Vijlbrief (1901-1981)**, die ook enige tijd in de Provinciale Staten zat.⁹¹⁴ Werkmansdochter Vijlbrief was dienstbode voor zij in 1923 trouwde met een klerenbleker. Zij werd lid

⁹⁰⁸ *Leidsch Dagblad* 6-11-1959.

⁹⁰⁹ *Leidsch Dagblad* 30-9-1961 en *Leidse Courant* 2-10-1961. Zeelenberg had in Leiden rechten gestudeerd en was vicevoorzitter geweest van de Nationale Unie der Nederlandse Soroptimist Clubs.

⁹¹⁰ Dit schreef zij in een ongedateerd briefje met verder de mededeling dat zij een 'grote' avond met Zeelenberg had belegd. Dit was dus in 1961: Atria, archief Vrouwenbelangen, nr.117, inv.nr.84: correspondentie met afdelingen, waaronder Leiden, 1956-1966.

⁹¹¹ *Leidsch Dagblad* 20-11-1967. Smits-Witvliet overleed in 1983.

⁹¹² *Leidsch Dagblad* 20-2-1965; *Nieuwe Leidsche Courant* 24-1-1967. In 1970 stond Van Dam op de VVD-kandidatenlijst bij de gemeenteraadsverkiezingen, zoals eerder haar man. Zij overleed in 1988, 91 jaar oud.

⁹¹³ *Nieuwe Leidsche Courant* 9-5-1969.

⁹¹⁴ In de periode 1947 tot 1949 was Aaltje van Staveren-Vet de tweede vrouw voor de CPN in de raad. Zij had ook in Ravensbrück gezeten. Zie Rudi Harthoorn over het Haags communistisch verzet, website: <http://www.rudi-harthoorn.nl/>, waarin hij ook communistische verzetsmensen uit Leiden memoreert.

van de SDAP en zat net als meer SDAP-vrouwen tijdens de oorlog in het verzet, maar werd verraden en gevangen gezet in het vrouwenkamp Ravensbrück en daarna in Dachau. Toen met het oprukken van de geallieerden de Duitsers het kamp ontruimden en de gevangenen op dodenmars stuurden, nam Vijlbrief een verzwakte vrouw op haar rug die anders zou worden doodgeschoten. Dit gegeven inspireerde beeldhouwer en verzetsstrijder Truus Menger tot het verzetsmonument in de Leidse Stevenshof met als opschrift: 'Ter ere van alle Leidse vrouwen uit het verzet 1940-1945.'⁹¹⁵ In 1945 scheidde Vijlbrief van haar eerste man. Ze woonde toen al samen met partijgenoot Van der Blom, met wie ze trouwde. In 1977 werd zij wegens verdiensten voor de stad tot ereburgeres van Leiden benoemd.⁹¹⁶

Tabel 10.1: Aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden in Leiden op het totaal en van welke partij, in de verkiezingsjaren 1946 tot 1966						
Jaar	1946	1949	1953	1958	1962	1966
PvdA	2	1	2	3	2	1
VVD		1	1	1		2
CPN	2	2	1	1		1
KVP			1			1
PC					1	1
Vrouwen totaal	4	4	5	5	3	6
Zetels totaal	37	37	37	37	37	39
% vrouwen	11	11	14	14	8	15

Bron: website *Het Leidse Pluche* aangevuld met andere bronnen. Sommige vrouwen bleven geen vier jaar in de raad en soms kwam er tussen de verkiezingen een bij. PC (Protestants Christelijk) was een samenwerkingsverband van Anti Revolutionaire partij (ARP) en de Christelijk Historische Unie (CHU).

CPN-gemeenteraadslid en ereburger van Leiden, Co Vijlbrief (uit: *Vrouwen op een bordje*) en foto van het monument voor Leidse vrouwen in het verzet in de Leidse Stevenshof (foto: Agnes van Steen).

Van der Blom-Vijlbrief was ook lid van de NVB, de vrouwenorganisatie van de CPN, die pleitte voor meer kinderopvang en in dat kader een adres stuurde aan de Leidse gemeenteraad.⁹¹⁷ Samen met Braggaar-de Does - die zich voor de oorlog zonder succes had ingespannen voor een tweede crèche naast de Leidsche Kinderbewaarpplaats - maakte Van der Blom zich hard voor continuering van deze

⁹¹⁵ Van der Weijde en Van der Weijde-Oudenaarden, *Vrouwen op een Bordje*, 7. De Cler-de Bruin had, net als Braggaar-de Does, voor de oorlog in de raad gezeten voor de SDAP en na de oorlog voor de PvdA, tot in 1949.

⁹¹⁶ Ook de VVD kende verzetsvrouwen zoals Johanna Glastra van Loon-Boon, die vanaf 1958 een paar jaar in de raad zat: Kees Kuiken, Boon, Johanna Elisabeth, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Boon> [22/10/2019].

⁹¹⁷ *Nieuwe Leidsche Courant* 6-6-1950.

kinderopvang. De particuliere Vereniging tot verzorging van kleine kinderen was echter niet meer levensvatbaar en daardoor zou de crèche geheel voor rekening van de gemeente komen. De meeste raadsleden vonden de kosten te hoog, maar de wethouder beloofde een onderzoek naar de mogelijkheden, waarmee het op de lange baan werd geschoven. Jaar in jaar uit kwam Braggaar-de Does op de kwestie terug, maar toen zij in 1958 afscheid nam na eenendertig jaar - zij was de nestor van de raad - was de crèche er nog niet. Bij haar dertigjarig raadslidmaatschap was zij geprezen om haar verdiensten, ook voor haar inzet voor ouderen, en was geridderd.⁹¹⁸

Gemeenteraadsleden Noordman (KVP), Van Nienes (PvdA), Kerling-Simons (PvdA) en Kappeyne van de Coppello (VVD) (website *Het Leidse Pluche*).

PvdA-collega Van Nienes zette het pleidooi voor de crèche voort en had al eerder gepleit voor gelijke kansen voor mannen en vrouwen, voor aandacht voor vakonderwijs voor vrouwen en voor een Vrouwenadviescommissie (VAC) voor de woningbouw, die eerder al in Rotterdam was geïnstalleerd. Zij viel met dit laatste haar collega-raadslid van de VVD - en medebestuurder van Vrouwenbelangen - Goudswaard-Knipscheer bij, die met het voorstel was gekomen. Om de VAC aan te bevelen, kwam Van Nienes met het argument: 'Want wat weet een man van het huishouden?' Dit leidde op de raadsvergadering tot protesten, maar zij voegde in haar pleidooi voorbeelden toe omtrent de veiligheid van kinderen met de opmerking: 'Allemaal dingen die in het brein van een man niet opkomen.' Uiteindelijk was in 1956 de VAC een feit.⁹¹⁹

Van Nienes zat tot in 1966 in de gemeenteraad, het jaar dat Cock Kerling-Simons erin kwam als enige vrouw voor de PvdA, om het pleidooi voor de crèche over te nemen. Kerling had een universitaire opleiding in tegenstelling tot veel andere SDAP/PvdA-vrouwen en had zich in 1955 samen met haar man die aan de universiteit werkte bij de partij aangesloten. Later vertelde zij in een interview:

Je kreeg in die tijd iemand van de partij op huisbezoek. Die man wilde mij gelijk inschrijven voor de Vrouwenbond van de PvdA, maar dat was nou juist zo'n automatisme wat me tegenstond. Ik wilde opkomen voor rechtvaardigheid voor alle mensen, niet alleen voor vrouwen.

In 1966 kwam zij op de kandidatenlijst van de PvdA en zei daarover:

De PvdA was ook daar een vreselijke mannenpartij en ik was natuurlijk de excuustruus. Op de ledenvergadering waar de lijst werd vastgesteld werd ik tot mijn stomme verbazing als nr.5 naar voren geschoven omdat op die plek anders iemand zou komen die men juist kwijt wilde.⁹²⁰

⁹¹⁸ *Leidsch Dagblad* 7-9-1957. In 1958 stelde zij zich niet meer herkiesbaar.

⁹¹⁹ *Leidsch Dagblad* 23-1-1951; *Leidsch Dagblad* 16-12-1954; *Leidse Courant* 30-10-1956.

⁹²⁰ Interview met Kerling-Simons in de PvdA-uitgave: *Lokaal Bestuur*, 37:10 (2013).

Haar inzet werd gewaardeerd. Bij de verkiezingen in 1970 werd Kerling-Simons de eerste vrouwelijke lijsttrekker voor de PvdA in Leiden. Zij was daarvoor al betrokken bij de Stichting Kinderdagverblijven die terugging op een studentenwerkgroep die voor meer kinderopvang pleitte.⁹²¹

grappig én hoopgevend.
 13 Juni 1955
 de. van de jonge generatie
 die jell van de verandering is eenen loenen aan de Vecht
 de de rest (welke de organisatie) vakkens onafgehef,
 om vac me in a tot naar beakt!
 Lieve Metron

Wegens de voorbereidingen tot het
 eindexamen ben ik nu pas in de gelegenheid U te schrijven en U te
 zeggen hoezeer ik het op prijs stelde U nog eens te hebben ontmoet.
 De Vering van Oma's negentijfde verjaardag was plezierig door het
 weersien van familieleden en kennissen doch had voor mij een
 speciale betekenis, omdat ik de eer genoot naast U aan tafel
 te mogen zitten.

'Grappig én hoopgevend', aldus Wijnaendts Francken op (een deel van) het briefje van Annelien Kappeyne (Atria, archief W. Wijnaendts Francken, inv.nr.61).

Bij de VVD-vrouwen was een hogere opleiding gebruikelijker en dit droeg er ongetwijfeld aan bij dat de eerste vrouwelijke wethouder uit deze partij kwam. Dit was in 1966 Elly den Haan-Groen.⁹²² De VVD liep met de eerste vrouwelijke wethouder voorop, maar deed niet mee in de nieuwe emancipatiestrijd, omdat de partij op het standpunt stond dat mannen en vrouwen gelijke rechten hadden en het een kwestie was van kansen grijpen. Leden waren wel voor zelfbeschikking van vrouwen over eigen lijf en in die zin steunden een aantal VVD-vrouwen in de Tweede Kamer de eis voor legalisering van abortus.

Dit was bijvoorbeeld mr. Annelien Kappeyne van de Coppello, die in Leiden rechten had gestudeerd en vanaf 1966 in de Leidse gemeenteraad zat voor de VVD. In 1971 kwam zij in de Tweede Kamer en werd dat jaar lid van de Leidse afdeling van de vereniging Vrouwenbelangen. Zij stond daarmee in een familietraditie. Haar vader had in het bestuur van Vrouwenbelangen gezeten en was voorzitter geweest van het naoorlogse comité voor wijziging van de huwelijkswetgeving. Haar oma was Engelina Kappeyne van de Coppello-Wijchers, die hoofdbestuurslid was geweest van de Unie voor Vrouwenbelangen en opvolger Vrouwenbelangen en hoofdredacteur van diverse bladen. Op een verjaardag van haar oma ontmoette Annelien, die nog een scholier was, Wijnaendts Francken aan wie zij een briefje stuurde. Die bewaarde het met een aantekening dat zij het 'grappig én hoopgevend' vond dat een jonge generatie zich voor de vrouwenbeweging interesseerde.⁹²³

⁹²¹ *Leidse Courant* 16-12-1968 en *Nieuwe Leidsche Courant* 27-5-1970.

⁹²² Den Haan was in de jaren vijftig bestuurslid van het Nederlandse Padvindstersgilde, een organisatie die voor de oorlog door Wijnaendts Francken-Dyserinck was gepromoot. Zij werd in 1976 burgemeester van Voorburg.

⁹²³ Wijgers, ook wel Wygers of Wijchers, zat in de redactie van *Vrouw en Gemeenschap*, was bestuurslid van de Vrouwengroep in de Vrijheidsbond en hoofdredacteur van *De Liberale Vrouw*. Briefje: Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.61. Kappeyne woonde tot haar overlijden in Leiden op Gerecht 10, waar een gedenksteen te harer ere in de muur is aangebracht. Ze was getrouwd, maar hield haar eigen naam.

10.5 Continuïteit in het maatschappelijk werk in Leiden

In 1949 nam de NVvH het initiatief tot de oprichting van de Leidse Contactcommissie waarbij elf vrouwenorganisaties van verschillende gezindte zich aansloten. Doel was om de belangen van vrouwen te behartigen zowel in plaatselijk als in groter verband en te helpen in de Wederopbouw.⁹²⁴ Deze organisatie leek daarmee op de nieuwe landelijke koepel, het NVC. Samenwerking door vrouwen van alle gezindten was in Leiden al langer een traditie, al was dit net als landelijk maar in beperkte mate met socialistische vrouwen geweest. In de Leidse Contactcommissie zaten de PvdA Vrouwenbond, de NVvH, die als initiatiefnemer de voorzitter leverde, Vrouwenbelangen, de NCVB, de RK Vrouwenbond, de Christelijk Historische Vrouwengroep, de VVAO, de Soroptimistclub, de Commissie voor Huishoudelijke Voorlichting, de VVD-vrouwen en de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (UVV), de opvolger van de vooroorlogse VVH.

De UVV had personele banden met Vrouwenbelangen in de persoon van Smit, de conrector van het Stedelijk Gymnasium. Zij was UVV-voorzitter en lid van Vrouwenbelangen net als haar opvolger, drs. Adriana Couvée, lerares wiskunde aan de meisjes-HBS. De UVV wilde vrouwen 'van alle rang en stand' verenigen, want de Nederlandse vrouwen hadden naast hun primaire gezinstak een 'enorme taak' in het maatschappelijk leven te vervullen. In dat kader bood de UVV hulp aan het Comité 'Nederland helpt Indië' om gerepatrieerden aan woonruimte te helpen.⁹²⁵ De UVV sloot zich aan bij de na de oorlog tot stand gekomen landelijke koepel, de Federatie voor Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening (FVVH).

In Oegstgeest waren Vrouwenbelangen-secretaris Smits-Witvliet en Gerda Kramers-de Vlaming Pleysier lid van de UVV. Zij waren collega's in de Oegstgeester gemeenteraad, waarin Kramers in 1946 het eerste vrouwelijke raadslid was, voor de PvdA. Zij had een aantal jaren geneeskunde gestudeerd in Leiden en was getrouwd met een hoogleraar. Zij bleef met een 'tussenjaar' raadslid tot in 1962. Smits en Kramers maakten samen ook deel uit van een Oegstgeester comité voor hulp aan vluchtelingen, dat was opgericht in het door de VN uitgeroepen Jaar van de Vluchtelingen, 1959-1960. Ook in Leiden vonden activiteiten plaats, zoals een collecte, een bazaar in het Leidse Volkshuis en een lezing van Verwey-Jonker - speciaal voor vrouwenorganisaties - over de sociale en economische inschakeling van de naoorlogse vluchtelingen.⁹²⁶

Een vrouwengroep die ontbrak in de Contactcommissie was de communistische NVB die in Leiden wel meedeed in comités om de 'gifhandel', ofwel de zwarte handel, en de tuberculose te bestrijden. Ook Tesselschade ontbrak. Bij deze vereniging hadden de vooroorlogse bestuursleden, allen getrouwde vrouwen, de draad weer opgepakt. Het ledental steeg van het dieptepunt van 61 in 1941 naar 134 in 1947.⁹²⁷ In 1948 en 1949 organiseerde de Leidse afdeling samen met andere afdelingen van zowel Tesselschade als Arbeid Adelt een bazaar in het Casino in Noordwijk en op landelijk niveau werkten de twee verenigingen samen voor de Tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948'.⁹²⁸ De samenwerking was een opstapje voor de fusie in 1953. De nieuwe naam luidde: Algemene Nederlandse Vrouwenvereniging Tesselschade-Arbeid Adelt (TAA), de grotere vereniging in de naam voorop.⁹²⁹ Hoogleraarrechtgenote Anna Rijpperda Wierdsma-van Traa, zij had zelf rechten gestudeerd, speelde een belangrijke rol bij de fusiebesprekingen. Zij was in 1948 naar Leiden verhuisd

⁹²⁴ *Leidse Courant* 16-12-1949 en 6-3-1950. Voorzitter was Nelly Key-Stuurman, die al voor de oorlog bestuurslid was van de NVvH. Haar man was een arts, die voor de VDB in de gemeenteraad had gezeten.

⁹²⁵ *Leidsch Dagblad* 16-3-1948.

⁹²⁶ *Nieuwe Leidsche Courant* 2-9-1959 en *Leidse Courant* 9-10-1959. Verwey-Jonker vertegenwoordigde Nederland in de voorlopers van de UNHCR en schreef beleidsrapporten over migranten, vluchtelingen, etnische minderheden en alloctonen. Er is een instituut naar haar genoemd: website: <https://www.verwey-jonker.nl/>.

⁹²⁷ ELO, archief TAA, nr.1512, inv.nr.38: Notulen van de Algemene Ledenvergaderingen van de afdeling Leiden, 1930-1971 met bijlagen. Van der Lip-Schüdel legde in 1946 haar functie neer. De hoogleraarrechtgenotes Barge-Dreesmann en Kristensen-Heldring gingen nog door.

⁹²⁸ *Nieuwe Leidsche Courant* 22-7-1948 en *Leidsch Dagblad* 8-8-1949.

⁹²⁹ Van de Loo, *Toekomst door Traditie*, 162-163. Eind jaren veertig had Tesselschade 42 afdelingen tegenover Arbeid Adelt 14. In 1929 was dit respectievelijk 63 en 13 geweest, dus alleen Tesselschade had verlies geleden.

en was tot 1967 voorzitter van het afdelingsbestuur en zat in het hoofdbestuur in de traditie van oud-bestuursleden Van der Kaay-Biskanter en Kluijver-Honigh. Hoogleraarsvrouwen bleven net als voor de oorlog een belangrijke rol spelen in Tesselschade/Arbeid Adelt (TAA), die ondanks de opkomende verzorgingsstaat nog steeds een taak voor zich zag weggelegd.⁹³⁰ Zo bleef TAA handwerk en voorwerpen van kunstnijverheid verkopen en opleidingen voor vrouwen subsidiëren. Stand speelde daarbij allang geen rol meer.

De hulp aan ongehuwde moeders door het christelijke tehuis De Toevlucht werd eveneens gecontinueerd. Voorzitter was Irma Geelkerken-Brusse, die in 1962 het eerste vrouwelijke raadslid was voor de PC.⁹³¹ Dit tehuis was opgezet door de NVVZB die in 1948 fuseerde met de NVP tot de Hendrik Pierson-stichting.⁹³² Ook de katholieke Cortona-stichting bestond nog en breidde de werkzaamheden uit naar eenoudergezinnen en ving vrouwen op met 'huwelijksproblemen'. Nieuw was dat de gemeente via de Sociale Raad een commissie instelde voor de 'ongehuwde moeder en haar kind' - met een spreekuur voor deze vrouwen - die samenwerkte met het Academisch Ziekenhuis Leiden en de Voogdijraad.⁹³³ De Voogdijraad werd in 1956 vervangen door de Leidse Raad voor de Kinderbescherming, waarbij werd gememoreerd dat Dora Coebergh van 1910 tot 1948 lid was geweest, het langst van allemaal.⁹³⁴ Deze raad bleef samenwerken met de Vrijzinnig-Protestantse Voogdijvereniging 'Tot Steun', zoals de naam na de oorlog luidde.

De Sociale Raad stond onder voorzitterschap van de wethouder van Sociale Zaken, met als doel de maatschappelijke activiteiten van particulieren en kerken te coördineren. Deze raad toont de verschuiving van particuliere liefdadigheid naar gemeentelijke verantwoording, die voor de oorlog al was ingezet met subsidiëring en was gecoördineerd door de Armenraad. De verschuiving wordt ook geïllustreerd door de Vereniging Schoolkindervoeding en -kleding. Raadslid Braggaar-de Does had in 1947 aangedrongen op heroprichting van deze particuliere vereniging, waarbij zij namens de gemeente in het bestuur zat. Begin jaren vijftig was de vraag naar schoolkindervoeding bijna verdwenen, maar er was nog vraag naar kleding en schoeisel. Toch hief de vereniging zich in 1957 op, zij het niet van harte. Het bestuur vond dat de vereniging steeds meer als een verlengstuk van de gemeentelijke Dienst Sociale Zaken werd gezien, die het werk liever zelf deed.⁹³⁵ Deze dienst verving de Sociale Raad.

10.6 De Leidse universiteit en de opkomst van nieuwe bewegingen in de jaren zestig

Tegen de achtergrond van een stijgende welvaart deden zich in de jaren zestig nieuwe ontwikkelingen voor. Het was de tijd waarin de pil werd geïntroduceerd, de seksuele revolutie begon, protesten tegen kolonialisme en koloniale oorlogen toenamen, de jeugd zich afzette tegen de oudere generatie, de studentenbeweging opkwam en de homobeweging van zich liet horen. Dit was ook de tijd dat de ontzuiling inzette als gevolg van secularisering, waarvan het percentage van de Leidse bevolking met 'onbekend/geen' geloof een indicatie geeft: in 1960 was dit nog geen kwart, in 1971 was dit gestegen tot bijna een derde. Het zou in de rest van de twintigste eeuw verder oplopen tot meer dan de helft van de bevolking.⁹³⁶

⁹³⁰ Een hoogleraarsvrouw uit recente tijd is Annemarie de Vries-Termijtelen, die had gestudeerd en was gepromoveerd. Zij kreeg in 2022 een lintje voor haar verdiensten op wetenschappelijk gebied en haar vrijwilligerswerk, o.a. voor TAA. Zie voor recente activiteiten van TAA de website: <https://tesselschade.nl/>.

⁹³¹ Geelkerken was lid van de ARP. Zij zat ook in besturen van christelijke scholen.

⁹³² Deze stichting ging in 1975 op in de Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind (FIOM). De VOV had zich al in 1930 hierbij aangesloten en hield op te bestaan na fusie in 1971 met een soortgelijke katholieke organisatie. FIOM stond in 1975 voor: Nederlandse Vereniging van Organisaties voor Hulpverlening bij zwangerschap en alleenstaand ouderschap.

⁹³³ *Leidsch Dagblad* 8-11-1952.

⁹³⁴ *Nieuwe Leidsche Courant* 30-6-1956.

⁹³⁵ *Leidsch Dagblad* 31-10-1957.

⁹³⁶ Sleebe, 'Verzuiling en ontzuiling', 121.

In deze tijd kwam ook een nieuw geloof, de islam, naar Nederland met de buitenlandse werknemers uit Turkije en Marokko. Deze mannen vonden in Leiden werk in de textiel- en metaalindustrie. De industrie had grote behoefte aan goedkope ongeschoolde arbeidskrachten. Hun komst voorkwam echter dat de industrie investeerde in vernieuwingen. Dit droeg eraan bij dat de oude industrie de volgende decennia uit Leiden verdween.

Vragen bij deze periode zijn hoe de bestaande vrouwenbeweging zich tegen deze achtergrond ontwikkelde, wat er was te bespeuren van de opkomst van een 'nieuwe' tweede golf-vrouwenbeweging en of de Leidse universiteit hierbij een rol speelde.

De eerste twee vrouwelijke hoogleraren, Antoniadis (LD 13-11-1929) en Steenhauer (LUB 30:24 (1965)) en Van Itallie en Steenhauer, als deskundigen bij een moordzaak (Rotterdamsch Nieuwsblad 26-2-1930).

De RUL als werkgever was op emancipatiegebied geen voorloper. Pas in 1929 was de in Griekenland geboren Sophia Antoniadis aangesteld als eerste vrouwelijke hoogleraar, voor Griekse taal en letterkunde. Zij had geen aantoonbare band met de Leidse vrouwenbeweging, al trad zij in 1934 wel toe tot de Soroptimistclub Leiden als buitengewoon lid.⁹³⁷ In 1955 nam zij na ruim 25 jaar afscheid van de Leidse universiteit.

Deel van gezelschap aan diner bij gelegenheid van het 25-jarig hoogleraarschap van Sophia Antoniadis, met v.l.n.r.: Cornelia Serrurier, Elisabeth Korevaar-Hesseling (kunsthistoricus), Bertha Bake (kunstenaar) en Antoniadis (LD 15-11-1954).

In 1949 was de tweede vrouwelijke hoogleraar benoemd, **Anna Johanna Steenhauer (1894-1965)**. Zij was de dochter van een Leidse kaashandelaar, van wie de moeder als weduwe de handel in boter en kaas had voortgezet. Steenhauers opa van moederskant was apotheker geweest in Middelburg. Anna haalde haar diploma aan de Leidse jongens-HBS, deed in Den Haag het examen voor

⁹³⁷ *De Nederlandsche Soroptimist* 10 (1934).

apothekersassistent en schreef zich in 1912 in voor de studie wis- en natuurkunde. Zij begon als assistent en klom na haar promotie in 1919 op tot hoofdassistent, conservator en privaatchoortent als opvolger van de in 1927 overleden Alide Grutterink - de eerste vrouwelijke doctent aan de RUL - tot zij in 1932 lector in de farmaceutische scheikunde werd. Steenhauer werkte nauw samen met haar leermeester en promotor Van Itallie met wie zij onderzoeken deed en publicaties schreef en zij deed mee in het in 1933 door hem geïnitieerde Leidsch Criminologisch Instituut. Hiervoor gaf zij bijvoorbeeld een lezing over slaap- en verdoovingsmiddelen. Zij ontwikkelde zich 'tot de grootste Nederlandse deskundige op het gebied van de toxicologische analyse, als hoedanig zij lange tijd samenwerkte met justitie.'⁹³⁸

De benoeming van Steenhauer tot lector had al op weerstand gestuit van overheidswege en dat gold nog meer voor haar benoeming tot hoogleraar.⁹³⁹ Pas in 1949 werd zij buitengewoon hoogleraar in Toxicologie en Gerechtelijke Scheikunde.⁹⁴⁰ Zij was toen al actief in verenigingen op haar vakgebied en was bestuurslid van de Leidse Soroptimistclub die in 1932 door huisarts Hovens Gréve was opgericht. Samen zaten zij in het bestuur van het Groene Kruis, stonden op de ledenlijst van Vrouwenbelangen en de VVAO en Steenhauer was daarbij van 1936 tot 1960 nog bestuurslid van het Catharine van Tussenbroekfonds. Zij bleef hoogleraar tot de pensioen-verplichte leeftijd van 70 jaar in 1964 en overleed een jaar later aan de gevolgen van een operatie.⁹⁴¹ Twee jaar voor Steenhauers pensioen was in 1962 Bertha Siertsema benoemd als derde vrouwelijke hoogleraar, in de West-Afrikaanse talen.⁹⁴²

Het totale aantal Leidse studenten nam mede onder invloed van de naoorlogse geboortegolf toe van 4000 in 1947/48 tot bijna 11.000 in 1969/70. Hiervan was bijna dertig procent vrouw.⁹⁴³ Dit percentage bleef daarna stijgen tot 52 procent in 1990.⁹⁴⁴ De mannelijke en vrouwelijke studenten waren niet evenwichtig verdeeld over de studierichtingen. Vrouwen waren ondervertegenwoordigd bij de exacte vakken en oververtegenwoordigd bij de talen en een studie als pedagogiek. Alleen bij rechten begon het aantal vrouwen dat van mannen snel te naderen. Het was een populaire studie onder vrouwen die actief werden in de vrouwenbeweging.

Het verenigingsleven van studenten was met de VVSL en het LSC net als voor de oorlog gesekscheiden tot de twee verenigingen in 1972 fuseerden tot Minerva. Daarnaast bestonden andere studentenverenigingen, ook confessionele, die al meteen gemengd waren. Studenten werden steeds minder lid van een gezelligheidsvereniging - de niet-leden werden nihilisten genoemd - en dat baarde de Leidse universiteit zorgen. Zij zag dit als een inbreuk op de universiteit als *civitas academica*, een hechte gemeenschap die los stond van de maatschappij, en zij liet dit verschijnsel voor mannelijke en vrouwelijke studenten apart onderzoeken.

Socioloog **Diederica (Dieke) Merens (1934-1975)**, in 1968 betrokken bij de landelijke oprichting van Man Vrouw Maatschappij (MVM), onderzocht de 'verenigingssituatie bij de vrouwelijke studenten', zoals haar rapport heette dat in 1960 verscheen.⁹⁴⁵ Hieruit bleek dat studentes nog voor ongeveer driekwart uit hoger milieu kwamen, terwijl dit bij de mannen was gedaald naar iets meer dan de helft. Bijna de helft van de vrouwelijke studenten gaf aan niet te studeren met het oog op een toekomstig beroep, maar vanwege de 'persoonlijkheidsvorming in een academisch milieu'. De meeste studentes werden vrijwel vanzelfsprekend lid van de VVSL, vooral de jongerejaars uit academisch milieu. Voor ouderejaars uit een middelbaar of lager milieu liepen de redenen om geen lid te worden uiteen, waarbij de beeldvorming van de VVSL een rol kon spelen. Zo zou dit een club zijn met een VVD-

⁹³⁸ *Leids Universiteitsblad (LUB)* 30:24 (1965): bericht bij haar overlijden.

⁹³⁹ Dineke Stam, *Brijlante studente heel origineel, Negentig jaar Fonds Dr. Catherine van Tussenbroek voor vrouwen in de wetenschap* (Hilversum 2016) 49 en Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 438-439, 441, 552.

⁹⁴⁰ Van der Kolf, *Zeventig jaar Vrouwenstudie*, 98, 101.

⁹⁴¹ *LUB* 30:24 (1965) en *Leidsch Dagblad* 6-4-1965. Steenhauer woonde Zoeterwoudsesingel 58.

⁹⁴² *LUB* 28:15 (1963).

⁹⁴³ *Acta et Agenda* (hierna: A&A) 2:32 en 2:35 (1970).

⁹⁴⁴ *Leidsch Dagblad* 15-9-1990.

⁹⁴⁵ Merens was de in Den Haag geboren dochter van een luitenant ter zee. C.E. Vervoort deed onderzoek onder de mannelijke studenten. Zie voor beide rapporten: Van Steen, 'Een bres in de ivoren toren', 129-131.

mentaliteit en ook het 'universiteitsuniform' kon tegen staan dat bestond uit een Gor-Ray (plooi) rok, wit bloesje en leren jasje.⁹⁴⁶ De traditionele inslag van de VVSL sprak uit de mores dat de toekomst van een vrouw, ook als ze studeerde, in het huwelijk lag en dat betekende: geen baan buitenshuis.⁹⁴⁷ Dit werd bevestigd door Marijke Harberts in haar roman *Doezamand* die was gebaseerd op haar Leidse studentenleven, ook als VVSL-lid. Harberts schetste haar gevoel van onbehagen in die traditionele rol en werd daarom net als Merens meteen lid van de nieuw opgerichte MVM, die stereotype rolpatronen ter discussie stelde. Dieke Merens trouwde in 1969 met hoogleraar Dik van Arkel en bleef werken. Zij werd in 1970 de eerste studentendecaan voor buitenlandse studenten en deed in deze tijd ook maatschappelijk werk als voorzitter van het Leidse Volkshuis.⁹⁴⁸

Medeoprichter van MVM, de socioloog Van Arkel-Merens (foto: Holvast, LD 11-3-1970 en uit *Acta et Agenda* 7:23 (1975)).

Na haar studie had Merens zich aangesloten bij de VVAO. Bij het vijftigjarig bestaan van deze vereniging in 1968 werkte zij mee aan een jubileumuitgave onder redactie van mr. Madzy Rood-de Boer, die in Leiden rechten had gestudeerd en voorzitter was van het NVC. Zij werkte - als getrouwde vrouw met twee kinderen - als docent.⁹⁴⁹ Bij dit jubileum stelde de VVAO het lustrumfonds ter beschikking aan een spontaan opgekomen 'kinderspeelzalenbeweging' waarbij de VVAO erkende dat de getrouwde 'academische vrouwen' meer wilden zijn dan huisvrouw en daarbij was kinderopvang nodig.⁹⁵⁰ Rood-de Boer beweerde dat dit niet was vanuit het standpunt van emancipatie, die was immers op wat details na voltooid: de tijd van 'leuzen en vechtersmentaliteit' was voorbij. Het was nu een kwestie van kansen zien en grijpen en veel overleggen, zo meende zij.⁹⁵¹ Desondanks constateerde zij bij drie opvolgende generaties afgestudeerde vrouwen met een baan eenzelfde probleem:

Eenzijdig schuldgevoelens omdat ze niet voldoen kan aan de 100%-huisvrouw-eisen van de maatschappij; anderzijds schuldgevoelens omdat ze haar wetenschappelijke verplichtingen niet volledig vervullen kan. Zij is een soort continu-pendelaar tussen huis en beroep en daardoor moet ze wel het gevoel krijgen voortdurend te kort te schieten.⁹⁵²

⁹⁴⁶ Van Steen, 'Een bres in de ivoren toren', 130.

⁹⁴⁷ *Doezamand* verscheen in 1994 en werd in 2019 heruitgegeven.

⁹⁴⁸ A&A 5:31 (1973). Van Arkel-Merens overleed in 1975 op veertigjarige leeftijd. Haar collega-socioloog Vervoort schreef het *In Memoriam* in het universiteitsblad A&A 7:23 (1975).

⁹⁴⁹ Begin jaren zeventig werd Rood-de Boer hoogleraar in Tilburg en Utrecht.

⁹⁵⁰ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 195.

⁹⁵¹ *De Volkskrant* 8-5-1968: interview. Zij werd later lid van de Rooie Vrouwen van de PvdA.

⁹⁵² Mr. dr. M. Rood-de Boer ed., *Aletta ... en later* (Arnhem 1968) 95. De drie generaties werden vertegenwoordigd door: drs. D. Merens, dr. C.W. van Essen-Zeeman en prof. Dr. D. Hazewinkel-Suringa, respectievelijk afgestudeerd in 1960, 1940 en 1925.

De VVAO was wel degelijk over kinderopvang begonnen om de gestudeerde vrouwen de gelegenheid te bieden om weer aan het werk te gaan, maar wilde dit nog niet openlijk toegeven.⁹⁵³ Uit een sociologisch onderzoek uit 1969 onder getrouwde vrouwen die in Leiden hadden gestudeerd, bleek dat 59 procent van de vrouwen een full- of parttime baan had. Deze vrouwen waren dus tegen de heersende normen ingegaan. Het percentage 'academische' vrouwen met een baan was twee à driemaal hoger dan het landelijk gemiddelde, dus academisch gevormde vrouwen liepen hierin voorop. Ongeveer de helft van de getrouwde vrouwen zonder betaalde baan zou wel willen werken, maar stuitte op belemmeringen zoals het traditionele rolpatroon en het gebrek aan kinderopvang.⁹⁵⁴ Het waren punten waar de nieuwe actiegroep MVM mee aan de slag ging.

Merens werkte tijdens de oprichting van MVM bij het Sociologisch Instituut Leiden (SIL). Daar deed zij mee aan het 'democratiseringsproces' in 1969. Dit was een onderdeel van de democratiseringsgolf die in de jaren zestig over Nederland spoelde en in gang was gezet vanuit het idee dat iedereen gelijke kansen moest hebben. Hierbij werd in eerste instantie gedacht aan de kansen van arm en rijk, dus een emancipatie van de arbeidersklasse. De gelijke kansen werden bevorderd door de in 1968 ingevoerde Mammoetwet, die een gelijkschakeling betekende van het middelbaar onderwijs voor jongens en meisjes en ging dienen om - samen met studiefinanciering - de sociale ongelijkheid in het onderwijs te bestrijden. Hiervan gingen wat betreft het hoger onderwijs eerst de jongens profiteren, waarna de meisjes volgden. Voor meisjes werd een hogere opleiding van minder belang geacht, omdat zij toch zouden trouwen.

De democratisering ging ook over meer inspraak, een wens die meer groepen uitspraken, van scholieren tot werknemers op de werkvloer. Aan de universiteiten was de voorzet hiertoe gegeven door de Studenten Vakbeweging (SVB) die in 1963 landelijk was opgericht. De SVB presenteerde zich niet als gezelligheidsvereniging, maar als vakbond die opkwam voor de studentenbelangen en daarbij maatschappelijk engagement toonde. De Leidse SVB-afdeling was de enige waar een vrouw aan de wieg stond, Sonja van Wier. Zij nam tevens als enige vrouw zitting in het SVB-hoofdbestuur.⁹⁵⁵

De SVB streefde niet alleen naar inspraak voor studenten, de interne democratisering, maar ook naar externe democratisering. Dit betekende dat studeren voor iedereen toegankelijk moest zijn, ongeacht sociale afkomst, dus moesten hiervoor financiële middelen komen. In deze eerste fase van de studentenbeweging waren de meeste leden gematigd links, dat is sociaaldemocratisch, maar na 1967 kwam hier een radicale stroming bij. In dat jaar stichtte de SVB in Leiden net als elders in het land de 'Kritiese Universiteit' die uitging van de gedachte: wetenschap is niet waardevrij. De wetenskapskritiek vanuit marxistisch perspectief betekende nog geen feministische gezichtshoek. Die kwam pas met de opkomst van Vrouwenstudies in de jaren zeventig. De Leidse SVB stond niet direct op de bres voor vrouwenemancipatie, al waren er geëmancipeerde leden, maar zette na een behoeftepeiling in 1968 wel een werkgroep op die een 'kleuterdagverblijf' wilde realiseren. Dit zou moeten worden gefinancierd door gemeente, de Universiteit en het Leidse bedrijfsleven. Daarbij zou meer kinderopvang moeten komen, zowel voor kinderen van studenten als voor ouders buiten de Universiteit. Hiervoor werd de Stichting Kinderdagverblijven opgezet.⁹⁵⁶

De democratiseringsacties uit 1969, die ook in Leiden plaatsvonden, leidden tot de Wet Universitaire Bestuurshervorming, die de inspraak aan de universiteiten regelde onder andere met de instelling van een gekozen universiteitsraad, met daarin een vertegenwoordiging van alle personeelsgeledingen en van studenten. Hierna verdween de SVB van het toneel. Een deel van de

⁹⁵³ Lily E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in kinderopvang in Nederland* (Nijmegen 1981) 286 en Schreuder e.a., *Een verbond van gestudeerde vrouwen*, 135.

⁹⁵⁴ Het betrof een onderzoek 'onder alle afgestudeerde, gehuwde, vrouwelijke reünisten van de Leidse universiteit naar de mate waarin en de wijze waarop deze vrouwen van hun opleiding gebruik maken' en was verricht in opdracht van de VVSL door de werkgroep 'L(e)ijden en Later'. D. van Arkel-Merens e.a., *De vrouw kruipt waar ze niet gaan kan* (Leiden 1970) 47-48.

⁹⁵⁵ De passage over de SVB is gebaseerd op: Van Steen, 'Een bres in de ivoren toren', 121-194.

⁹⁵⁶ Kerling-Simons was voorzitter en Annie (Gransch-)Meintema, oud SVB-bestuurslid, was secretaris.

studenten richtte zich op implementatie van de inspraak, een ander deel radicaliseerde en richtte zich (voor korte tijd) op maatschappelijke misstanden in Leiden.

SVB-lid Betty Karreman (foto: *Trouw* 30-12-1966) en Karreman en Herman Amptmeijer worden uit de Eerste Kamer gezet, vanwege een Vietnam-protest (LD 8-6-1966).

De studentenbeweging was gerelateerd aan de opkomende protestbeweging. Deze was het meest manifest in de protesten tegen de Amerikaanse inmenging in Vietnam, met als nieuwe 'strijdmethode' de uit Amerika overgewaaid 'sit-ins' en 'teach-ins', naast het 'gewone' demonstreren. Een van de Vietnam-demonstranten was SVB-lid **Betty Karreman**, die net als Van Wier geschiedenis studeerde. In 1966 werd zij samen met de 'Leidse provo' Herman Amptmeijer uit de Eerste Kamer gezet, omdat zij met nog meer studenten rumoer hadden gemaakt op de publieke tribune vanwege de verwerping van een PSP-motie over de Vietnamoorlog.⁹⁵⁷

Karreman is een voorbeeld van een nieuwe generatie geëmancipeerde vrouwelijke studenten in deze tijd van protest, seksuele revolutie en ontkerkelijking. Zij kwam net als veel andere SVB-leden niet uit hoger of academisch milieu; haar vader had een klein confectiebedrijf in Rotterdam. De zeven kinderen werden katholiek opgevoed. In haar studententijd zei Karreman niet het geloof, maar wel de kerk vaarwel. In die tijd stapte zij een mannenbolwerk binnen: de redactie van het universiteitsorgaan, het *Leids Universiteitsblad (LUB)*. Zij verlostte zich van het credo 'seks is vies' en werd lid van de propagandacommissie van de Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), de naoorlogse opvolger van de Nieuw Malthusiaansche Bond, die een lossere seksuele moraal propageerde en daarmee de seksuele revolutie ondersteunde. Voor Karreman was de NVSH-voorzitter Mary Zeldenrust-Noordanus het voorbeeld van een geëmancipeerde vrouw. Volgens Karreman lag in de seksualiteit de kern van het hele emancipatieprobleem. Zij vond:

In de liefde mag het initiatief ook best eens van haar uitgaan. De vrouw is vaak veel te bang dat dat niet wordt geaccepteerd. Daarmee onttrekt de vrouw zich aan haar verantwoordelijkheid.⁹⁵⁸

In 1967 zette Karreman met de NVSH - in navolging van andere steden - de 'open soos' Zisexzo op voor jongeren ongeacht hun seksuele aard, die werd geopend door Zeldenrust-Noordanus. De Leidse NVSH had een primeur met de instelling van een jongerenspreekuur.⁹⁵⁹ Met deze activiteiten kwam de NVSH, die zich eerder op de achtergrond bewoog, volop in beeld en won aan leden. Dit was ook te danken aan de verkoop van voorbehoedmiddelen, waarvan de openbare verkoop - sinds 1911 - nog steeds was verboden. In 1964 was het aantal NVSH-leden in Leiden gestegen tot 6000, landelijk tot 200.000.

⁹⁵⁷ *Leidsch Dagblad* 8-6-1966.

⁹⁵⁸ *Trouw* 30-12-1966.

⁹⁵⁹ *Leidsch Dagblad* en *Nieuwe Leidsche Courant* 20-10-1967.

De NVSH richtte met deze mijlpaal een fonds op ter vestiging van een leerstoel seksuologie aan een van de universiteiten. De eerste kwam in 1970 aan de Universiteit van Amsterdam, waarna een tweede leerstoel volgde aan de RUL.⁹⁶⁰

Dankzij de voortschrijdende emancipatie waren onder de NVSH-leden steeds meer vrouwen, zo schreef Karreman in het *LUB*. In februari 1964 nam zij zitting in een forum op een door de SVB georganiseerde openbare avond over: 'student en seksualiteit'. Blijkbaar was het praten over seksualiteit aan de RUL uit de taboesfeer. De volgende maand gaf schrijver Hella Haasse acte de présence op een lezingenserie over seksualiteit en het studentenleven. Zij besteedde op literaire wijze aandacht aan de vrouwelijke seksualiteit, aldus Karreman in het *LUB*. Gezien haar opvattingen is het logisch dat Karreman is te vinden op de Leidse ledenlijst van MVM. In 1970 verhuisde zij naar Utrecht en werd lerares.⁹⁶¹

De seksuele hervorming die de NVSH voorstond, betekende niet alleen een bevrijding voor vrouwen maar ook voor homoseksuelen, vooral voor mannen, die zich openlijker begonnen te manifesteren en nieuwe organisaties oprichtten naast het bestaande COC. Die letters stonden voor Cultuur en Ontmoetingscentrum, maar onder invloed van de nieuwe ontwikkelingen ging het COC minder heimelijk opereren, zoals weerspiegeld in de naamswijzigingen. In 1964 voegde het COC 'Nederlandse Vereniging voor Homofielen' toe aan de naam en in 1971 werd dit de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit (NVIH COC). Homoseksuele vrouwen waren in mindere mate lid van het COC, zodat het een mannenorganisatie leek. De vrouwen waren ook onzichtbaarder omdat zij niet zoals de mannen eigen cafés of andere - anonieme - ontmoetingsplaatsen hadden in de openbare ruimte, zoals parken of urinoirs.⁹⁶² Het COC probeerde vrouwen zichtbaarder te maken door bijvoorbeeld in 1965 in het tijdschrift *Dialog* acht 'homofiele' vrouwen centraal te stellen.⁹⁶³ De zichtbaarheid werd pas echt groter na de opkomst van de nieuwe vrouwenbeweging, waarmee de 'seksuele bevrijding' van lesbiennes een aanvang nam.⁹⁶⁴

De heteroseksuele bevrijding van vrouwen was geholpen door de introductie van betrouwbare geboorteregeling in de vorm van de anticonceptiepil, waardoor vrouwen zich seksueel vrijer konden bewegen zonder het risico van ongewenste zwangerschap. Werd een vrouw toch zwanger kon zij eventueel terecht bij de NVSH, die een abortus kon regelen. Dit zette het hele huwelijksconcept - seks diende daarbinnen plaats te vinden vooral met het oog op het voortbrengen van kinderen - op losse schroeven. Het 'hokken' kwam op, samenwonen zonder te trouwen, en moederschap voor een ongetrouwde vrouw kwam langzaam uit de taboesfeer. Ook de ontkerkelijking droeg bij aan de bevrijding van de vrouw. Steeds meer mensen verkozen een individuele geloofsbeleving boven de voorgeschreven regels van de kerkgenootschappen. Voor veel vrouwen betekende dit een bevrijding omdat het in de Nederlandse samenleving gewortelde christendom aan de vrouw een ondergeschikte positie aan de man toebedacht en homoseksualiteit met de bijbel bestreed.

10.7 Conclusie

De oorlog legde het verenigingsleven zo goed als stil. Afgezien van het grote verlies van joodse vrouwen en de gedemoraliseerde vrouwenvredesbeweging ging het verenigingsleven van vrouwen na de oorlog door zoals ervoor, ook in verzuilde vorm. De samenwerking op internationaal vlak kreeg een

⁹⁶⁰ De leerstoelen werden aanvankelijk beide bezet door hoogleraar C. van de Emde Boas. Aan de UvA werd hij van 1987 tot 1998 opgevolgd door de Leidse seksuoloog Gerda van Dijk.

⁹⁶¹ Van Steen, 'Een bres in de ivoren toren' en interview met Karreman op 21-10-2005 te Utrecht.

⁹⁶² Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering*, 243. In Leiden was zo'n park het Plantsoen: Peter van Eeten, 'Wandeling langs de roze kant van Leiden', *Jaarboek Dirk van Eck* (2010) 189-204, 194.

⁹⁶³ In het blad *Dialog* werd integratie bepleit, maar dat liep een beetje op de troepen vooruit: Maurice van Lieshout, 'Een wat ethische, bezorgde toon.' Het tijdschrift *Dialog 1965-1967*, in: Geert Hekma e.a. eds., *Goed Verkeerd. Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland* (Amsterdam 1989) 165-177, 167 en 177.

⁹⁶⁴ Dit is zowel een constatering in: Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering* als in: Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996).

steuntje in de rug van de VN. De nadruk op nationale eenheid en samenwerking van alle gezindten kwam landelijk tot uitdrukking in de tentoonstelling De Nederlandse Vrouw 1898-1948. Het initiatief kwam dit keer niet van de vrouwenbeweging en voor de organisatie was een stichting, geen vereniging, opgericht. In Leiden toonde de Contactcommissie de wil tot samenwerking van de vrouwenverenigingen, al was die voor Leiden niet nieuw. Nieuw was wel dat sociaaldemocratische vrouwen van de PvdA meededen.

De oprichting van de linkse PvdA en de rechtse VVD vergrootte de ideologische kloof tussen de vooroorlogse VDB-vrouwen en de Vrijheidsbond-vrouwen, maar vertegenwoordigers van beide partijen zaten wel in het bestuur van Vrouwenbelangen Leiden/Oegstgeest, waar ook nog een katholiek bestuurslid bijkwam. De 'politieke kleur' werd zowel landelijk als in Leiden/Oegstgeest dus steeds breder, maar de bestuursleden waren nog steeds voornamelijk uit hoger (opgeleid) milieu en geen arbeidersvrouwen.

De thema's waren nog steeds de huwelijkswetgeving en de arbeidspositie van vrouwen en ook het tweesporenbeleid werd na de oorlog gecontinueerd. Een verandering was dat buitenparlementaire actie uitbleef, waardoor de nadruk van Vrouwenbelangen nog meer op de politiek lag. Het aantal vrouwen in de Leidse gemeenteraad nam iets toe en daarbij waren nu ook ongetrouwde vrouwen. De landelijke Vrouwenbelangen wist dankzij eigen leden in de Tweede Kamer en met steun van andere vrouwelijke Kamerleden twee belangrijke doelen te bereiken: opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen en een eind aan het ontslag bij huwelijk voor ambtenaressen. Hierdoor begon het idee te leven dat de emancipatie – juridisch – was voltooid waardoor de noodzaak om lid te worden van Vrouwenbelangen nog minder werd. Dit kwam ook - zoals Leiden toont - door de vele (vrouwen)verenigingen die Vrouwenbelangen concurrentie aandeden. Het ledental van Vrouwenbelangen Leiden/Oegstgeest bleef klein. De vereniging had moeite een emancipatoire invulling te vinden en verdween in de jaren zestig uit beeld. Bestuursleden bleven wel actief in de politiek en in andere vrouwenverenigingen waarmee personele banden bestonden, zoals de UVV, de NVvH, de Soroptimistclub en de VVAO, die ook de indirecte band met de RUL illustreert. Deze flankerende verenigingen hadden niet met een dalend ledental te kampen, maar stonden niet op de bres voor vrouwenemancipatie, al hadden de getrouwde leden behoefte aan bijvoorbeeld kinderopvang en werken buitenshuis. Hier was dus ruimte voor een 'nieuw feministische geluid'.

Deze ontwikkeling deed zich voor in een periode dat de werkgelegenheid en de welvaart stegen en het opleidingsniveau van de bevolking, ook van vrouwen, toenam. Het aantal studenten uit minder hoog milieu nam toe en dat veroorzaakte een verandering aan de universiteiten, waar tot dan de corpora de – traditionele – toon hadden gezet. De studentenbeweging in de vorm van de SVB wilde een brug slaan tussen universiteit en maatschappij. Dit was ook de tijd van de democratisering: de burgers werden mondiger. Dit tastte de vanzelfsprekende autoriteit van hoger geplaatsten aan en maakte ruimte voor meer gelijkheid, ook tussen mannen en vrouwen. De verslapping van de grip van het geloof, die vorm kreeg in ontzuiling, bood vrouwen en homo's meer mogelijkheden tot emancipatie en droeg bij aan de seksuele revolutie die tot uitdrukking kwam in een groeiend ledental van de NVSH.